

Надійшла до редколегії 16.06.05

В. Наконечний, асп.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЛЕМКІВ У 1940–1946 РОКАХ ЯК ТРАГЕДІЯ НАЙЗАХІДНІШОЇ ГІЛКИ УКРАЇНСТВА

*Проаналізовано трагічну сторінку українського народу – переселення лемків з рідних земель у 40-х рр. XX ст.
Tragic page of Ukrainian nation – deportation of lemkos from native lands in 40 years of XX century – is analyzed.*

*Як нас виганяли,
дзвони нам дзвонили,
жеби люди пам'ятали
де ся народили.
(Лемківська пісня 40-х рр.)*

Розселені в найзахіднішому українському регіоні лемки протягом усієї своєї історії характеризувалися як "сильна і тверда вітка" нашого народу. У їхній свідомості ніколи не затрачувався кровний зв'язок з Великою Руссю-Україною. Тому, коли після розподілу сфер впливу в Європі між СРСР і Німеччиною в 1939 р. Лемківщина не була приєднана до Української РСР, як Волинь і Східна Галичина, багато корінних жителів Засяння вирішили перебратися за лінію Керзона, поближче до братів-наддніпрянців, що передбачалося спеціальним договором між Москвою та Берліном 16 листопада 1939 р. про обмін населенням [5, с. 12].

Для здійснення цієї акції було організовано репатріаційні комісії у містах Сянок і Новий Санч. Під кінець зими 1940 р. згоду на виїзд до СРСР висловило приблизно 25 тис. лемків [7, с. 57]. До цього спричинилася як московська агітація, так і ставлення польських властей до корінного населення. Переважно це були лемки з Ду-клянщини, Короснянщини і Змигородщини. Фактично із 25 тис. оголошених лише 5 тис. лемків виїхало до СРСР. Це було наслідком роз'яснювальної роботи серед лемків, яку проводило національно свідоме населення [8, с. 105]. Щоправда, ті хто повірив у "комуністичний рай" в Радянській Україні та досить швидко відчувши на собі всі "переваги соціалістичної системи", бідолашній довірливий лемки кинулися тікати назад за Сян. Однак більшовики не думали вже їх відпускати. Тоді лемки, як і, до речі, холмщаки, почали звертатися до німецьких переселенських комісій, записуючись німцями, і таким чином багатьом вдалося вирватися (таких виявилось близько 9 тисяч) з УРСР ще до нападу Гітлера на Радянський Союз. Інші повернулися на рідні терени вже після початку війни між учорашніми союзниками.

Переживши гітлерівську окупацію, під час якої посилювався тиск поляків, населення Лемківщини вірило, що його життя полегшає з приходом Червоної Армії, сподівалося на приєднання до України. Подібні плани тоді мав, між іншим, і керівник УРСР Микита Хрущов. Ним, зокрема, висувалися пропозиції створення у складі УРСР Холмської області та приєднання до Дрогобицької області Надсяння та територій, які пролягають далі на захід: частини Ярославського, Переверського, Перемиського, Новосанцького, Грибівського, Горлицького, Яслівського, Кроснівського, Бжозівського, Сянікського, Лісківського повітів.

Однак, замість приєднання вказаних районів до України, 9 вересня 1944 р. у Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського комітету Національного Визволення Едвард Осубка-Моравський підписали договір про взаємне переселення: українського населення з новоутвореної Польщі в УРСР, а польського – з УРСР до Польщі [5, с. 12].

Як це не дивно, але у 1944 р. геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі склалася так, що депортація соціально активних західних українців стала вигі-

дною як для польського еміграційного уряду в Лондоні, так і для СРСР, його комуністичного сателіта у Польщі. Еміграційний уряд С. Миколайчика прагнув відновлення східних кордонів міжвоєнної Другої Речі Посполитої. Про Радянський ПКНВ, що був створений з благословення Сталіна у липні 1944 р. у Москві, а вишколювався у підмосковній Барвісі, розглядав депортації західних українців, як засіб вирішення проблем стабілізації нової мононаціоналістичної держави [5, с. 12].

Треба зазначити, що ґрунт для подібного рішення готувався ще до встановлення нових післявоєнних кордонів між СРСР і Польщею. Так, польські націоналістичні партії (Стронніцтво народове, Стронніцтво праці) навесні 1943 р. вимагали примусового обміну населення з Радянським Союзом і переселення українців-автохтонів на інші польські землі. Політика саме такого розв'язання національного питання здобувала собі дедалі ширшу підтримку в польському суспільстві, у якому побутував, а під час війни ще більше зміцнився, негативний стереотип українця. А коли після вигнання гітлерівців Червона армія передала владу комуністам, новий уряд намагався об'єднати польське суспільство відповідною політикою щодо інших націй, культивуєчи так звану теорію третього ворога. Необхідно також підкреслити роль специфіки польського комунізму, що прив'язував до польських історичних традицій зміцнення польськості. При цьому переймався радянський уряд – проголошення національних прав інших націй "аж до відокремлення", а в реальному житті – депортація цілих народів з їхніх прабатьківських земель [5].

Із "обміном населення", зокрема трансфером українців і поляків, на жаль, погодилися уряди США та Великобританії, які продовжували вважати Польщу сферою своїх геополітичних інтересів. Що ж до Кремля, то він прагнув шляхом депортації ліквідувати у Карпатському краї потужне вогнище українського національно-визвольного руху, стержнем якого була знесилена, але нескорена УПА (у її лавах воювали на кілька фронтів, як західні, так і східні українці, представники ще десятка європейських народів). Для виконання цього зловистого плану Сталін прагнув залучити слухняний йому польський табір. Зокрема, 27 липня 1944 р., коли Червона армія була на берегах Сяну, лідер ПКНВ у Москві підписав таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по "лінії Керзона". При цьому полякам вдалося "вторгувати у диктатора чималі терени, на схід від цієї лінії, включаючи українські княжі міста Перемишль, Ярослав і Холм [3, с. 54–55], чим по-справжньому було скривджені українці, залишаючи їх сотні тисяч на рідній землі у складі відродженої Польщі.

Таким чином, ідеї польської еміграції почали втілювати в життя її головні опоненти з обох берегів Західного Бугу та Сяну – більшовики радянські та польські, які не звернули ані найменшої уваги на прохання корінного українського населення про приєднання до України.

Для опрацювання спеціального договору про переселення 1 і 2 вересня 1944 р. до Любліна приїздив Микита Хрущов. У офіційній пресі мета цього візиту подавалася як "двостороння реєстрація людної польської, української, білоруської та русинської" [5, с. 12–13]. А вже 9 вересня цей же Польський комітет підписав угоду з урядом УРСР про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Зрозуміло, що підписання угоди здійснено під пильним контролем Кремля. Відтак договірні сторони зобов'язалися з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. евакуювати "всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Холмському, Грубешувському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі" [3, с. 55].

Далі цинічно стверджено: "Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований як усно, так і подано на письмі" [3]. Однак реалії так званої евакуації перекреслили "добровільність" акції і спричинили масові примусові депортації українців із етнічних українських земель – Лемківщини, Холмщини, Надсяння. Брутально переселялися на німецькі етнічні терени і східногалицькі та волинські поляки.

Нині дослідники виділяють кілька етапів депортацій 1944–1951 рр. Аналіз архівних матеріалів і опублікованих документів дає нам підстави стверджувати, що найповнішим і найбільш детально на сьогоднішній день є аналіз основних етапів переселенської акції 1944–1946 рр. запропонований польським істориком українського походження Євгеном Міслом [9, с. 10–14], який виділяє в її ході чотири етапи: перший: від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. – переселено 19,899 українців (5,035 сімей) – мешканців кількох десятків українських сіл, спалених навесні і влітку 1944 р. відділами АК і батальйонів хлопських; другий етап депортацій – 1 січня–31 серпня 1945 р. – переселено 209,786 українців (54, 609 сімей) почався тиск адміністрації, а також збройні антиукраїнські акції польського підпілля I корпусу Внутрішньої Безпеки з метою збільшення кількості "бажаючих" виїхати до УРСР; третій: від вересня до кінця грудня 1945 р. – примусове виселення з Польщі до УРСР 81, 806 осіб (22,854 сім'ї) за участю 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська польського [2, с. 59]. Відтак за участю польського війська та окремих підрозділів НКВС депортовано більшість українців Надсяння. Сповільнені темпи депортацій у Ліському, Любачівському та Сяноцькому повітах спричинили відплатні операції загонів УПА-Захід.

Відмова в приєднанні українських етнічних земель до УРСР, грубий тиск з переселенням викликали велике обурення і глибокий сум серед українців. Про настрої українського населення свідчить, зокрема, звернення лемків, котрих почали переселяти пізніше, передане урядові СРСР через уповноваженого з евакуації в Горлицях:

"Якщо Советський Союз не хоче нашу землю, то і не хоче нас, то і зоставте нас, коли ми Вам не нужні!". [6, с. 95–96].

Українські повстанці руйнували комунікації, проводили контрагітацію проти виселення, блокували діяльність евакуаційних комісій. Щоб перешкодити заселенню спорожнених українських сіл польськими репатріантами, УПА нерідко палила села. За повідомленнями М. Підгорного, Головного уповноваженого уряду УРСР з переселення, відділи УПА вносили сильний розлад у переселенську акцію, сповільнивши її, а це дозволило частині українців залишитися на рідних теренах аж до акції "Вісла" 1947 р. Особливо мужньо захищали краян від терору влади та війська сотні Бур-

лаки, Громенка, Крилача, Ластівки, що здебільшого рекрутувалися з місцевого населення. При цьому робилися спроби, однак безуспішні, порозумітися з командуванням АК [3, с. 56].

Четвертий етап: від 1 січня до 15 червня 1946 р. – примусове виселення 252,422 українців (47,192 сімей) за допомогою 3, 8 і 9 дивізій піхоти ВП, від 5 квітня 1946 р. операційною групою "Жешув", яке характеризувалося зростанням темпу і брутальності акції [2, с. 59]. На думку українського історика Миколи Литвина, на кінцевому етапі виселення українців в УРСР набрало форми етнічної чистки, з чим донині не погоджуються офіційні польські чинники. У другій половині 1945–1946 рр. комуністична польська влада не цуралася нової пацифікації, населення десятків українських сіл, терору проти їхніх мирних жителів. Відтак селяни у відчаї залишали своє майно і без оформлення документів цілими селами нелегально переходили польсько-радянський кордон. Чимало втекло у Словаччину, а згодом у Німеччину, вглиб Польщі [3, с. 56–57].

Порушивши встановлений договором принцип добровільності переселення, комуністичний уряд Польщі при повному схваленні і навіть заохоченні з радянської сторони депортував від початку акції до 2 серпня 1946 р. з території Польщі 122,454 сім'ї (482,109 осіб): з Жешувського воєводства 62,751 сім'ї (260,110 осіб), або 97,4 % від загальної кількості передбачуваних для виселення з території воєводства українців; з Люблінського – 54,795 сімей (200,690) або 96,3 %; з Краківського 4,908 сімей (21,311 осіб) або 90 %.

Згідно з доповідною запискою першого заступника головного уповноваженого В. Кальненка з 10 серпня 1946 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка і міністра внутрішніх справ генерала-лейтенанта Т. Строкача, 80,301 сім'я (322,868 осіб) переселенців була розміщена в шести західних областях Української РСР, інші – у східних. Зокрема, у Дніпропетровській – 5637 (21349), Запорізькій – 8574 (31211) [6, с. 312].

Серед переселених із Польщі було українців – 439,135 осіб, росіян – 23,846, білорусів – 126, русинів – 18,759, інших національностей – 243 особи; згідно з соціальною структурою: селян – 288,444 особи, кустарів – 4,447, робітників – 1,817, службовців – 1,176, сільськогосподарських працівників – 750, вчителів – 759, транспортних працівників – 733, священнослужителів – 287, медиків – 118, науковців – 11, інших фахівців – 964, непрацюючих (переважно похилого віку) – 182,603 особи [1, с. 232].

Згідно зі статистичними даними переселенських комісій на липень 1946 р. у південно-східних воєводствах РП залишалось 3,239 сімей (14,325 осіб) українців, а також 7,214 змішаних сімей (26,927 осіб). Насправді ж кількість українців на той час становила близько 170,000 осіб [2, с. 63].

Невдала спроба остаточного розв'язання українського питання шляхом примусового виселення решти українського населення, здійснена польським урядом у другій половині 1946 р., висунила на перший план пропонувану військовими й органами безпеки концепцію переселення українців, які залишилися, на західні та північні землі РП, яка була реалізована в 1947 р. у межах сумнозвісної акції "Вісла".

28 квітня 1947 р. о четвертій годині ранку на теренах, заселених українцями, польське військо розпочало операцію "Вісла". Її метою, згідно з офіційним твердженням, було знищення збройного опору УПА й при цьому шляхом депортації, переселення всіх українців у північно-західні райони Польщі на так звані "повернені землі". Того дня шість дивізій війська польського оточили всі украї-

нські села, а відділи НКВС СРСР і чехословацькі прикордонні війська заблокували східний і південний кордони, щоб допомогти в ганебній акції проти українського народу. Організацією акції займалася створена 17 квітня 1947 р. оперативна група "Вісла", якою керував генерал С. Моссор. Головною метою акції "Вісла" була асиміляція переселенців у польському середовищі.

Операція польської влади за участю війська під назвою "Вісла" 1947 р., під час якої на північ і захід Польщі було виселено не менше 150 тис. українців, практично завершила етнічну чистку східного пограниччя [3, с. 57].

Найбільше українців поселено у воєводствах: Ольштинському (60 тис.), Кошалінському (35 тис.), Щецинському (15 тис.) і Вроцлавському (13 тис.). Частина поселенців скеровувалася у Зеленогурське, Гданське, Бялостоцьке, Познанське, Опольське воєводства. Лемків розпорошено на території всіх північно-західних воєводств, у 45 повітах [4, с. 253].

У сучасній офіційній польській історіографії весь комплекс питань, пов'язаних з операцією "Вісла", висвітлюється однобічно. В основному обговорюється боротьба польського війська проти УПА, людські жертви та матеріальні шкоди цієї боротьби, стратегія польських збройних сил. Саме виселення цивільного населення трактується побіжно, причому замовчується застосування терористичних методів супроти селян, а також той факт, що польські власті за підозрою у співпраці з УПА кинули сотні українців у концентраційний табір Явожно біля Освенцима.

Польський дослідник життя лемків А. Квілецький намагається стверджувати, що виселення було начебто лише "фрагментом військової операції" [4]. К. Пудло вважає, що виселення здійснено "в інтересах самих українців" [1, с. 237].

Унаслідок здійснення злочинної акції "Вісла" була розпорошена етнографічна група українського народу. Однак лемки разом з іншими українцями Польщі в неймовірно важких умовах зберегли свої етнічні ознаки і не розпрощалися з надією на вільний розвиток українського національного життя в майбутньому [8, с. 117].

На думку українського історика Володимира Сергійчука, акція "Вісла" нічим не відрізняється від геноцид-

них актів комуністичного уряду СРСР щодо німців України та Поволжя, кримських татар, чеченців, інгушів, кабардинців, калмиків. Але в колишньому Радянському Союзі депортованим народам бодай дозволили повернутися на свої рідні землі. У нинішній "демократичній" Польщі досі не вибачилися за злочин проти українців – своїх же громадян. Держава вперто не хоче позбутися ганьби, успадкованої від комуністичного режиму [5, с. 14]. Як вважає Микола Литвин, здійсненні тоталітарними режимами репресивно-депортаційні акції щодо українців стали виявом антинародної суті режимів ПНР і СРСР [3, с. 58].

Історик – не суддя і не прокурор, а лише літописець минувшини. Однак фаховий документальний літопис може і повинен прислужитися відновленню історичної пам'яті, а також сприяти конструктивній політиці і чесним політикам. Саме цього вимагають півмільйона українців, яких тоталітарні режими СРСР і Польщі усупереч їх волі виселили у 1944–1951 рр. із сучасної території Польщі в УРСР. Переселенці нині сподіваються, що влада незалежної України, як, зрештою і посткомуністичної Польщі, сповна зрозуміє біль і трагедію сотень тисяч українців, що народилися на крайньому заході українських земель, а нині словом і ділом вболівають за нинішню долю України. Жертви тоталітарного режиму вимагають морально-політичної оцінки тих ганебних процесів, а також матеріальної компенсації за родинні втрати.

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – К., 1994. – С. 232. 2. Козловський І. Депортації українського населення з Польщі у 1944–1946 рр. // *Аннали Лемківщини*. – 2001. – Ч. 6. – С. 59. 3. Литвин М. "Якщо СРСР не хоче нашу землю... то і зоставте нас" // *Лемківський календар*. 2005. – С. 54. 4. Макаруч С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // *Республіканець*. – 1995. – № 1. – С. 253. 5. Сергійчук В. Вигнання лемків з рідної землі // *Український світ*. – 1997 (рік 6. т. 14). – С. 12. 6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 95–96. 7. Тарнович Ю. На згадку Закарпаття. – Торонто, 1954. – С. 57. 8. Турчак О. Німецько-фашистська окупація Польщі та колишньої Чехословаччини. УПА. Депортація лемків // *"Лемківщина"*. – Л., 1999. Т. 1. – С. 105. 9. Miśko E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. – Т. 1. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – S. 10–14.

Надійшла до редколегії 22.09.05

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуски 10

Редактор О.Грицаюк

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 18.11.06. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 23-1397.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 239 3158; факс (38044) 239 3128
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>